

Makale Bilgisi: Akşehirli, S. (2020). Türkçede <i>-lı</i> Ekli Türemiş Bileşiklerde Taban Türleri. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:7, Sayı:1, ss. 25-44.	Article Info: Akşehirli, S. (2020). Base Types of Compounds Derived with the <i>-lı</i> Suffix in Turkish. DEU Journal of Humanities, Volume:7, Issue:1, pp. 25-44.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 16.01.2020	Date Submitted: 16.01.2020
Kabul Edildiği Tarih: 04.02.2020	Date Accepted: 04.02.2020

TÜRKÇEDE *-LI* EKLI TÜREMİŞ BİLEŞİKLERDE TABAN TÜRLERİ

Soner Akşehirli*

ÖZ

Bileşiklerin sınıflama ölçütlerinden biri olan biçim-sözdizimsel sınıflama kurucu birimler arasında tümcesel ilişkilerin bulunup bulunmamasına bağlı olarak yapılır. Bu çerçevede kök ve eylemcil olmak üzere iki ana tür bileşikten söz edilmektedir. Kök bileşikler kurucu birimler arasında herhangi bir sözdizimsel ilişkinin bulunmadığı, kimi dillerde bileşik belirticisi bir birimle ve çeşitli anlam ilişkileri ile birbirine bağlanan adlarla kurulur. Buna karşın başı eylem tabanlı bir ad olan eylemcil bileşikler, bu taban eylemle niteleyici öge arasındaki üye yapısı ilişkileriyle oluşur. Bu ikili sınıflamanın dışında, biçim-sözdizimsel bir kuruluş özelliğine sahip olan türemiş (parasyntetic) bileşikler dilbilgisel ya da varsayımsal bileşik tabanlarına gelen bir türetme eki ile oluşan ve çıktısı sıfat olan bileşik türleridir. Aynı zamanda türemiş bileşiklerin dış-merkezli bileşik türlerinden biri olduğu düşünülmektedir. Hem bileşmenin hem türetmenin bir arada görülmesinin yanı sıra, bu bileşiklerin taban yapıları da ilgi çekici özellikler göstermektedir. Bu çalışmada Türkçede *-li* eki ile oluşan türemiş bileşiklerin tabanlarına ilişkin bir sınıflama önerilmektedir. Söz konusu ekin Türkçede son derece üretken bir biçimde adlardan sıfat üretmesi nedeniyle, bu tür türetimlerin türemiş bileşiklerden ayırt edilmesi için *-li* biçimli yapıların Türkçe Ulusal Derlem'de (TUD) sorgusu yapılmış ve türemiş bileşikler *ad-li* biçimindeki sıfatlardan ayırt edilmiştir. İnceleme sonucunda Türkçede *-li* ekli türemiş bileşiklerin dilbilgisel, kök bileşik ve varsayımsal olmak üzere üç farklı türde tabandan oluştuğu görülmektedir.

Anahtar Sözcükler: bileşikler, türemiş bileşik, *-li* eki

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, soner.aksehirli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9276-968X

BASE TYPES OF COMPOUNDS DERIVED WITH THE –LI SUFFIX IN TURKISH**ABSTRACT**

Morphosyntactic criteria used in the classification of compounds is based on whether syntactic relationships hold between constituent units or not. In this framework, two main types of compounds are mentioned: root and synthetic. Root compounds are constructed with nouns that do not hold any syntactic relations between them and with a compound marker in some languages. On the other hand, the head of synthetic compounds is a verb-based noun and there is an argument structure relations between this base verb and modifier of the compound. In addition to this binary classification, parasynthetic compounds with morpho-syntactic configurational properties, produce compound-adjectives by affixation of derivational morpheme to grammatical or hypothetical bases. Parasynthetic compounds are also considered to be one of the exocentric compound types. Besides the co-existence of both compounding and derivation, these kinds of compounds are also interesting in terms of base types. In this study, it is proposed a classification of base types of paraynthetic compounds with –II suffix. Because this suffix very productive in derivation of nominal adjectives, Turkish National Corpus (TNC) is used to distinguish between these derivations and parasynthetic compounds. As a result of corpus inquiry, it is seen that parasynthetic compounds with –II suffix occur in terms of three different type bases in Turkish: grammatical, root compounds and hypothetical base.

Keywords: compounds, parasynthetic compounds, -II suffix

GİRİŞ

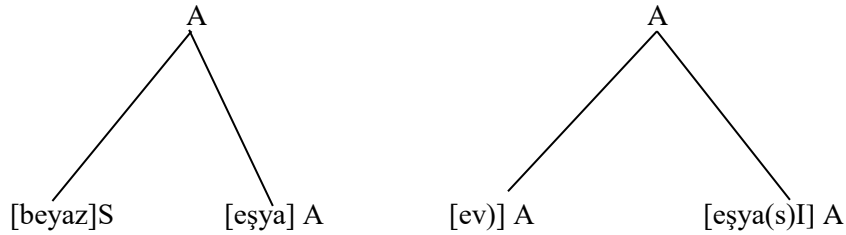
Sözcük oluşum biçimleri arasında tipolojik özelliklerden bağımsız olarak dünya dillerinde en yaygın olarak görülen türün bileşme olduğu yolunda genel bir kabul bulunmaktadır. (Scalise ve Vogel 2010, s.1) Bu nedenle kuramsal ve uygulamalı dilbilim çalışmalarında bileşme ve bileşikler önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmalar çoğunlukla bileşiklerin dilbilgisinin hangi bileşeninde olduğu, tanımlanması ve sınıflandırılması, öbek ve bileşik arasındaki ayrım ölçütlerine odaklanmaktadır. Bileşiklerin sınıflandırılma ölçütlerinden biri olan merkezlilik, genellikle iki sözcükten oluşan bileşik yapılarında sözcüklerden birinin biçim-sözdizimsel ve/veya anlamsal açıdan bileşiğin başı olup olmamasına dayanan bir olgudur. Alan yazında bileşikler için yapılan sınıflamaların (Bisetto ve Scalise, 2005) tümünde kullanılan bu ölçüt, biçimbilimsel açıdan karmaşık sözcüklerin öbek-yapı kurallarının genişlemesi ile olduğu (Selkirk, 1982) yolundaki kuramsal görüşe dayanır. Ancak merkezlilik ölçütünün biçim-sözdizimsel ve anlamsal açıdan iki boyutunun olması nedeniyle kimi zaman belirsiz sınıflamaların yapılabildiği de görülmektedir. (Bisetto ve Scalise, 2005) Sözelimi Allen'in (1978) önerdiği –DIR Koşuluna göre (IS A CONDITION) bileşiği oluşturan sözcüklerden biri diğerinin kavramsal ya da göndergesel olarak

altulamamasını yapıyorsa bu bileşik iç-merkezli (*endocentric*), bu koşulu sağlamayan bileşikler ise dış-merkezlidir (*exocentric*). [XY] gibi bir bileşik için bu koşul aşağıdaki biçimde simgeleştirilmektedir:

[X Y] Y > İç merkezli

[X Y] Z > Dış merkezli

Bu koşula göre, örneğin *çamaşır makinesi* bir “makine” olduğu için iç merkezli bileşik, *ömür törpüsü* ise bir “törpü” olmadığından dış merkezli bir bileşiktir. Aynı zamanda *çamaşır makinesi* örneğinde “makine” bu bileşiğin anlamsal başıdır (*head*) ama *ömür törpüsü* örneğinde böyle bir baş bulunmamaktadır. Ancak buradaki iç ve dış merkezliliğin bütünüyle anlamsal olduğu, biçim-sözdizimsel bir dayanağının ve çıktısının olmadığı görülmektedir. Lieber (1981) ve Williams (1981) gibi araştırmacılar ise merkezlilik olgusunu anlamsal düzlemin dışında, dilbilgisel ulamların belirlenmesi için temel ayrım olarak görürler. Buna göre biçimbilimsel baş, karmaşık bir sözcüğün sözlüksel ulamını belirleyen birimdir. *Çamaşır makinesi* ve *ömür törpüsü* bileşiklerinin her ikisi de bu tanıma göre iç merkezlidir; çünkü bunların ad bileşiği olmasını sağlayan şey başın her ikisinde de (makine ve törpü) ad olması ve bir bütün olarak bu bileşiklerin adlara özgü tipik dilbilgisel davranışı sergilemesidir. Bileşiğin anlamsal özelliği ne olursa olsun, sözdizimsel baş aynı zamanda biçimbilimsel baş görevindedir. Üretici kuramdaki yansıtma ilkesi ya da Lieber’ın (1981) terimiyle sızma (*percolation*) ilkesi gereğince başın ad olması durumunda, ilk kurucunun sözlüksel ulamı bileşiğin sözlüksel ulamını belirlemede etken olmamaktadır (Scalise ve Fabregas, 2010).

Ancak ad ve sıfat ulamları arasında geçişlerin ve bulanık ulamsal görünümlerin yaygın olduğu Türkçede yansıtma ilkesinin ve dolayısıyla iç/dış merkezlilik ayrımının net olmadığı başlıca iki yapıdan söz edilebilir. Bunlardan birincisi Ad-Ad-(s)I tipik bileşik kuruluşu içinde başın sözlüksel ulamının sıfat olduğu örneklerdir. Örneğin yaygın dilbilgisel davranışı ve dağılımı sıfat olan *kuru*, *son*, *alt* sözcükleri ile kurulan *dut kuru*, *hafta sonu*, *bilinç altı* gibi bileşikler yine de bir bütün olarak ad bileşiği özelliği göstermektedir. Göksel ve Haznedar (2007, s.8) bu tür bileşiklerin, Türkçedeki sağ başlı öbek yapısının aksine sol-başlı bileşikler olduğunu ve bunların Türkçede istisna olduklarını söyler. Yani bu tür yapılar *kuru dut* gibi sıfat-ad bileşiklerinin özel bir kuruluşunu sunmaktadır. Buna karşın

Kunduracı (2013) aslında $-(s)I(n)$ eki taşıyan kurucunun bu tür bileşiklerin oluşum sürecinde bileşme işleminden önce gerçekleşen bir sıfat > ad dönüşümüne uğradığını söyler. Bu çözümlmelerden ilki sadece istisna bir bileşme türüne vurgu yaparken diğeri bileşmenin dışında bir sözcük oluşum türü olan kaymanın da (*conversion*) türetimsel sürecin bir parçası olduğunu sezdirmektedir. Her iki çözümlleme için ortak olan şey ise sonuçta oluşan bileşiklerin, bileşik içinde birer başı olduğu için iç-merkezli olmalarıdır.

Baş öge ve buna bağlı olarak merkezlilik bakımından değişik görünüm sunan ve $-II$ eki ile oluşan ikinci tür yapılar ise bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu tür yapılarda iki sözlüksel birim arasındaki bileşimin dışında, bu bileşiğin ikinci sözcüğü üzerinde görülen, ancak hem anlamsal hem de biçimbilimsel olarak bileşiğin bütününe bir taban olduğu $-II$ eklenmesi söz konusudur:

- (1) a. Mavi gözlü
b. Akdeniz kökenli
c. Köy yumurtalı

Bauer'ın (2009) Sanskirtçe *bahuvrihi* terimi ile adlandırdığı bu bileşikler için aitlik bileşiği adlandırması da kullanılmaktadır. Bir sıfat ya da sıfat işlevli bir adla başka bir adın birleşmesinden oluşan bu tür yapılar sıfat olan bir ada sahip kişi ya da nesnelere gönderim yapar. Bu tür bileşikler, baş konumda ifade edilmemiş bir birimin olduğunu ve bu başın, bileşiğin göndergesine sahip olduğunu sezdirir. Bauer'e göre bu örnekler iç ve dış merkezlilik arasında bir derecelenme olduğunu gösterir.

Bileşme ve türetmenin birbirinden farklı sözcük oluşum süreçleri olmasına karşın, her ikisinin bir arada görüldüğü (1)'deki gibi örnekler için alanyazında *parasyntesis* terimi kullanılmaktadır (Bisetto ve Melloni, 2008) İki farklı sözcük oluşum süreci içermesi nedeniyle bu çalışmada *türemiş bileşik* olarak adlandırılan bu işlem, Türkçede, oluşturucu birimleri ne olursa olsun sondaki $-II$ eklenmesi nedeniyle sıfat türü çıktı üretmektedir. Söz konusu oluşumlarda eklenme öncesi öbeğin başı ad olmasına karşın, eklenme sonrası yapının bütüncül olarak sıfat olması nedeniyle dış-merkezli bir görünümde söz edilebilmektedir. (1a-c)'deki örneklerin bir ad öbeğinin sıfat eklentisi olarak kullanılabilmesi ve bu ad öbeğinin olası sözdizimsel başının aynı zamanda türemiş bileşikler için öbeğin dışındaki merkez olduğu görülmektedir:

Mavi gözlü [dev]
Akdeniz kökenli [sanatçı]
Köy yumurtalı [kahvaltı]

Bu tür bileşiklere ilişkin bir başka önemli ve ilgi çekici özellik de türetme eki alan kurucunun bağımlı bir biçim olmasıdır. $-II$ ekinin bağımsız ad tabanlarından yine bağımsız sıfat tabanları üreten bir ek olmasına karşın,

türemiş bileşiklerde bu eki sesbilimsel olarak üzerinde taşıyan kurucunun (*gözlü, *kökenli, ?yumurtalı) bağımsız bir birim olarak sözlükçede varlığından söz edilemez. Bisetto ve Melloni (2008) bu tür yapıların bütüncül olarak türemiş bileşik olamayacağını, çünkü türetme öncesi tabanın sözlüksel bir birim değil, bütünüyle sözdizimsel bir öbek yapısı olduğunu söylese de bu yaklaşımın sözlüksel bir çerçevede olduğu söylenebilir. Biçimlenme süreci dikkate alındığında yapıyı *parasyntetic* yapan şey bileşme ve türetme işlemlerinin bir arada olmasıdır.

[[[Mavi] S [Göz] A]]AÖ – II]]] S

Kuruluş biçimbiliminde (*construction morphology*) türetme ve bileşme olmak üzere iki şemanın birleştirilmesiyle elde edilen karmaşık oluşumun örnekleri olarak çözümlenen (Booij, 2005) türemiş bileşikler Melloni ve Bisetto'ya (2010) göre, iki sözlüksel tabanın ve bir de türetim ekinin birleşmesi ile oluştukları için üçlü bir yapıdadırlar. Bu açıdan eylemcil (sentetik) bileşiklerle benzerlik oluşturdukları söylenebilir. Türkçede pek çok eylemcil bileşik tıpkı kök bileşikler gibi *-(s)I(n)* ekiyle kurulabildiği gibi bu ek olmadan da kurulabilmektedir:

- (2) a. Kamyon sürücüsü
b. Ağrı kesici [ilaç]

Her iki durumda da ortak olan şey, *-I* türetim ekinin önceki tabanın daima dilbilgisel olmasıdır. Ancak türemiş bileşikler hem (1a)'da olduğu gibi ikinci kurucunun (*gözlü) bağımsız bir birim olmaması hem de (1b)'de olduğu gibi türetim öncesi tabanın dilbilgisel olmaması açısından farklı bir görünüm sunmaktadır. Aynı zamanda eylemcil bileşiklerin ya (2a)'daki gibi doğrudan iç merkezli ya da (2b)'deki gibi başı eksiltilmiş yapılar olmasına karşın türemiş bileşikler dış merkezli bir oluşum sergilemektedir.

Türkçede *-II* eki ile kurulan dış merkezli türemiş bileşiklere ilişkin, *-II* ekinin eklendiği taban bakımından dikkat çeken iki nokta bulunmaktadır. Birincisi, Türkçenin üretkenliği en yüksek türetim eklerinden biri olan *-II* ekinin sadece türemiş bileşiklerde kullanılmamasıdır. *Başarılı, tuzlu, bakımlı, sorunlu* gibi çok sayıda bağımsız sözlükbirimde görülen bu ek, türemiş bileşik kurucusu olduğunda **gözlü* gibi bağımsız olamayan sözcükler de türetmektedir. Bu durumda *başarı* ile *göz* arasında *-II* eklenmesinin tabanı olmak bakımından bir fark bulunması gerekir. Bu konuyla ilişkili olarak Booij (2005) **gözlü* gibi sıfatların kullanımının, bir bileşik içinde yer almadıkları sürece uygun olmadığını söyler. Bu tür sıfatlar edimbilimsel gereksizlik (*non-redundancy*) ilkesine denk düşer (Ackerman & Goldberg 1996, Goldberg & Ackerman 2001). Edimbilimsel olarak bu türetimlerin engellenmesinin dışında taban adların anlambilimsel doğalarından kaynaklanan herhangi bir engel bulunmadığı görülmektedir. İkincisi, *-II* eklenmesinden önceki bileşik tabanların sözlüksel birim

olmamasıdır. Uzun (1994) Türkçedeki bileşiklerin biçimlenişinde varsayımsal taban yaklaşımının gerekli olduğunu öne sürmektedir. Buna göre, listelenmiş açık küme birimlerinin bağımlı-kapalı küme birimleri ile bitişerek açık kümeli bir türetim paradigması oluşturduğu süreçler için türetim öncesi tabanların sözlüksellik taşımadığı durumlarda varsayımsal tabandan söz edilmelidir. Uzun (1994) Türkçede varsayımsal taban olasılığını da içeren üçlü bir bileşme tipolojisi önerir:

- (I) İki bağımsız tabanda bitişme: hasır şapka, kazıklı humma, ara ver-
- (II) Varsayımsal bitişik tabanda sona ekleme: alçak gönüllü, söz dizimi
- (III) Varsayımsal ayırık tabanda içe ekleme: ense-si kalın, tüm-den gelim, sahan-da yumurta

Türkçede *-II* ekiyle kurulan dış merkezli türemiş bileşikler bu sınıflamanın ikinci ulamında yer almakla birlikte (1a-c)'deki örnekler varsayımsal tabanların tüm örnekler için aynı türde olmadığını göstermektedir. Örneğin hem *mavi gözli* hem de *Akdeniz kökenli* bileşiklerinin tabanları varsayımsal olsa da bu tabanlar dilbilgisellik açısından farklı bir görünüm sunmaktadır. Bir başka deyişle *mavi gözli*'nin varsayımsallığı sadece *mavi göz* öbeğinin taban kabul edilmesine dayanırken, *Akdeniz kökenli* için aynı zamanda bir dilbilgisellik varsayımı da söz konusudur. *Köy yumurtalı* bileşiğinin tabanı içinse dilbilgisi-dış bir varsayımsallıktan söz etmek güçtür; çünkü bu yapının *köy yumurtası* biçimindeki bir kök bileşikten türediği anlaşılmaktadır.

O halde, *-II* biriminin bağımsız ya da bağımlı sıfat üretme olasılığı ve bağımlı sıfatların görüldüğü yapılardaki taban farklılıkları dikkate alındığında iki temel araştırma sorusu üretmek mümkündür: (i) *-II* ekinin Türkçede bağımlı ve bağımsız türetim dağılımı nedir? (ii) Türkçede *-II* eki ile kurulan türemiş bileşiklerin taban türleri nelerdir? Bu çalışma temelde ikinci soruya odaklanmış olmakla birlikte, taban dağılımının görülebilmesi için türetimsel dağılımın da belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca çalışmada *-II* ekinin sözlüksel olmayan bağımlı sıfat ürettiği ve bütüncül tabanın *-II* eki olmadan dilbilgisellik koşulunu sağlayamadığı yapılarda bu ekin ad tabanlarından sıfat üretmek dışında farklı bir işlevinin olup olmadığı da tartışılmaktadır.

1. Veri Tabanı ve Yöntem

Türkçede *-II* ekli türemiş bileşiklerin taban türlerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada, gözlemsel yeterliliğin sağlanması için veri tabanı olarak derlem kullanılmıştır. Ancak tabanlara ilişkin sıklık bilgisi amaçlanmamakta, sadece gerçekleşen veriden hareketle bu tabanların biçimsel ve anlamsal farklılıkları betimlenmektedir. Söz konusu amaç doğrultusunda ilk olarak Güncel Türkçe Sözlükte sıfat olarak listelenmiş ve *-II* eki ile türemiş tüm sözcükler belirlenmiştir. (GTS)'de bu özellikle 1480 sözcük yer almaktadır. Ardından, bu sözcüklerin bağımlı ya da bağımsız kullanım dağılımlarını

sorgulamak için Türkçe Ulusal Derlem (TUD) deneme sürümü kullanılmıştır. (TUD) 50 milyon sözcükten oluşan, 20 yıllık bir dönemi (1990- 2009) kapsayan, günümüz Türkçesinin çok sayıda farklı alan ve türlerden yazılı ve sözlü örneklerini içeren, geniş kapsamlı, dengeli ve temsil yeterliliğine sahip, genel amaçlı bir derlemdir (Aksan vd., 2012). *-II* ekli sıfatların (TUD)'daki sorgusu sadece başsözcük (lemma) üzerinden yapılmış, sözcükbiçimler sorgulanmamıştır. Sorgulanan birimin yer aldığı bağımlı dizin satırları incelenmiş ve *-II* biçimli sözcüklerin Ad(II)s + Ad biçiminde sıradan öbek içi görünümüleri ve Ad/Sıfat + Ad(II)s + Ad biçimindeki yapılar içindeki görünümüleri ayırt edilmiştir.

2. Bulgular ve Tartışma

(Uzun, Uzun, Aksan ve Aksan, 1992)'ye göre *-IIk* ekinden sonra üretkenliği en yüksek ikinci ek olan *-II* ad tabanlarından sıfat türetmektedir. *Kızılay gönüllüsü* gibi birkaç ad bileşiğinde ad olarak kullanımının dışında bu ekte türemiş sözcükler bir ad öbeğinin sıfat eklentisi olarak konumlanmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi *gözlü, saçlı* gibi pek çok sözcüğün edimbilimsel nedenlerle tek başlarına tümcede yer alamıyor olmalarına karşın GTS'de *-II* biçimli sözcüklerin bu nokta dikkate alınmadan bağımsız bir birim olarak listelendiği ve tanımlandığı görülmektedir. Oysa bu sözcüklerin bir bölümünün derlem sorgusunda hiçbir bağımsız kullanımına rastlanmamıştır. *-II* ekiyle oluşmuş 1480 sözcüğün derlem sorgusunda, bunların 1343 tanesinin bağımsız sıfat olarak kullanılabilirdiği, 137 tanesinin ise türemiş bileşiklerin bir kurucusu olduğu görülmüştür. Örneğin *postlu, benizli, başlı, burunlu, bucaklı, cepmeli* gibi sözcükler GTS'de birer madde başı olmasına karşın, bunların (TUD)'da bağımsız bir niteleyici olarak kullanımlarına rastlanmamıştır. Aşağıda bu sözcüklere ilişkin bağımlı dizin satırları örneklendirilmiştir:

W-OA16B0A-0112-34sağ kolda, geniş cepmeli bir apartmanın en üst katı.

W-UG03A1B-3283-8buldukları sokağa bakar şekilde tek cepmeli ve içe dönük olarak geliştiği...

W-SG03A1B-3272-2.....ve sonradan damat olan keçi postlu genç ise Dionysos'u temsil ediyor.

W-LA16B2A-0621-253.... Ejderha başlı oluklardan püskürürcesine su akıyordu.

Bu sözcüklerin ortak özelliği, sözlük tanımlarının taban adın göndergesine sahip olan anlamında ve X'i olan biçiminde sabit bir öbekte yapılmış olmalarıdır. *Dilli, dudaklı, göğüslü, heceli, ruhlu* gibi kimi sözcükler ise bu açıdan bir farklılık göstermektedir. Bu sözcüklerin X'i olan biçimindeki anlamlarının dışında metafor ya da metonimi yoluyla oluşmuş anlamları da bulunmaktadır. Örneğin *ruhlu* sözcüğünün "canlı, etkili" gibi genişlemiş bir anlamı bulunmaktadır. Bu sözcüklerin X'i olan anlamındaki kullanımlarının

daima bağımlı, genişlemiş anlamda kullanımlarının ise bağımsız olduğu görülmektedir:

W-KA16B4A-0147-276.....çünkü ben çocuk ruhlu biriydim. (X'i olan)
W-KE39C2A-2617-202 asıl canlı ruhlu çalışmalarım bundan sonra başlayacaktı. (genişlemiş anlam)

Bağımsız kullanımı derlemde hiç görülmeyen ve anlam genişlemesi ile bağımsız kullanımı görülen sözcüklerin aksine, bağımlı kullanımına derlemde rastlanmayan *cilveli*, *çoşkulu*, *ilaçlı*, *kabuklu*, *paslı*, *süngerli*, *şanslı* gibi sözcükler ayrı bir grup oluşturmaktadır. Bu tür sıfatlar için öbek genişlemesi *çok* gibi derece niceleyicileri ve taban ad ya da türemiş ama ad görevli sıfatı niteleyen bir başka sıfatla yapılmaktadır:

W-OA16B3A-0737-15şimdi erkeğinin etrafında cilveli dairecikler çizmekte...

W-JA16B4A-0854-96geceki gibi coşkulu değildi.

W-VI31D1B-2422-405 ikinci yarıya istekli başladık ama çok coşkulu olan Fenerbahçe...

W-JF02A3A-3318-8 Yenilen meyveler ve yenilen sert kabuklu meyveler ile turunçgilleri...

Çeşitçe (*type*) olarak bu üç derlem görünümünün dışında *-II* ekli sözcüklerin genelde hem bağımlı hem bağımsız kullanıma uygun oldukları görülmektedir. Örneğin şüpheli sözcüğü hem bir sıfat hem de ad olarak bağımsız kullanılabilmesinin yanı sıra, bağımlı kullanım örnekleri de sergilemektedir:

W-EA16B2A-1740-518 ... olaya büyük bir çarpıcılık ve şüpheli bir sevimlilik de kazandırıyor.

W-VD30D1B-2183-403çağrı üzerine gelmeyen şüpheli hakkında yakalama emri...

W-JC06A1A-1999-486 Dikim anında virüs şüpheli fideler ayrılmalıdır.

Derlemde başsözcük (*lemma*) sorgusu yapılan 1480 sözcük içinde 1343'ünün (%90.75) uygun dilbilgisel bağlamlarda, türemiş bileşik üretmeksizin, doğrudan ve bağımsız bir niteleyici olarak kullanılabilirdiği görülmüştür. Ancak bu sayının içinde yer alan sözcükler, *şüpheli* örneğinde olduğu gibi kimi zaman bağımlı bir yapı içinde de görülebilmektedir. Bunların dışında kalan 137 sözcüğün (%9.25) ise hiçbir zaman bağımsız bir niteleyici olamayan, bir ad öbeğinin başı ile dış merkezlilik ilişkisi kuran türemiş bileşik görünümünde olduğu bulgulanmıştır. Söz konusu sözcüklerin türemiş bileşik yapıları içindeki görünümü, *-II* eklenmesinden önceki taban bakımından üç farklı ulamda değerlendirilebilir. Aşağıda bunların her biri örneklerle tartışılmaktadır.

2.1. Dilbilgisel Taban

Ad öbeklerinin niteleyici ya da yüklemleyici sıfatlarla genişlemesine dayanan S + A biçimindeki öbek yapısı, aynı zamanda öbek dışı bir anlamsal bileşenin eklenmesiyle ad bileşiği de oluşturmaktadır. Örneğin (3a) sıradan bir öbekken, (3b)'nin böylesi bir anlamsal bileşenle sözlükselleşmiş bir bileşik olduğu söylenebilir:

- (3) a. beyaz elbise
b. beyaz eşya

Beyaz elbise, beyaz olan elbise gibi silinmiş bir yükleme döndürülebilirken, *beyaz eşya* için her zaman “beyaz olan eşya” biçiminde bir okuma söz konusu değildir.

Türemiş bileşiklerde *-II* eklenmesi öncesindeki dilbilgisel tabanlar (3a) tipindeki örneklerden oluşmaktadır.

- (4) a. uzun boylu
b. dört haneli
c. tek hücreli
d. açık görüşlü
e. sert mizaçlı

Bu yapılarda *-II* eki sesbilimsel olarak ikinci sözcük üzerinde görünse de biçim-anlambilimsel açıdan tüm ad öbeğini kapsamaktadır:

[[[uzun] s [boy] A]]AÖ – II]]] sö

Buradaki türetim ekinin, sesbilimsel birliktelik içinde olduğu sözcüklerle tipik bir türetim ilişkisi içinde olduğu söylenemez. *Boylu postlu* ikilemesinde olduğu gibi *boylu* sözcüğünün “uzun boylu” anlamına geldiği kısıtlı örnekler dışında, bu tür sözcüklerin türetimi edibilimsel etkenler ve dünya bilgisi tarafından engellenmektedir. Örneğin **mizaçlı* sözcüğü, ek bir anlamsal bileşenle genişleme olmaksızın türetilmesi pek de mümkün olmayan bir sözcüktür; çünkü herkes “mizaçlı”dır ve bu nedenle böyle bir sözcüğün türetilmesi gereksizdir. Bunun bir başka kanıtı da pek çok örnekte *-II* ile karşıt bir türetim ilişkisi içinde olan *-sIz* ekinin türemiş bileşik yapılarında hiç görünmemesi, bunun yerine *-II* eki taşıyan sözcükten önceki sıfatla karşıtlık oluşturan başka bir sıfatın kullanılmasıdır:

- (5) a. bakımlı
b. bakımsız
c. sert mizaçlı
d. *sert mizaçsız
e. yumuşak mizaçlı

Bu açıdan bakıldığında tabanı oluşturan ilk sözcüklerin, sadece ikinci sözcüğü niteleyen bir sıfat olmanın ötesinde hem anlambilimsel hem

de dilbilgisel olarak önemli bir işlevinin olduğu görülür. Konunun anlambilimsel yönü sıfat ve ad birleşimlerine ilişkin bir ayrıma dayanır. Temeli birleşimsellik ilkelerine dayanan bu tipolojiye göre sıfatlarla adlar arasındaki en sıradan ve yaygın birleşimsellik ilişkisi simetrik ilişkidir (Morzcyki, 2016, s.14). Simetrik ilişkide, bir önerme içindeki sıfatlar yüklemcil konuma geçtiklerinde önermenin doğruluk değeri ve gerektirimi değişmemektedir. Örneğin,

(6) Ahmet İstanbullu bir öğretmendir

önermesinin (a) Ahmet öğretmendir ve (b) Ahmet İstanbulludur, olmak üzere iki gerektirimi bulunmaktadır ve bu gerektirimler birbirine bağlı olmayıp her biri Ahmet'le ilgili bağımsız olgulardır. (7a) ve (7b)'nin her ikisi de doğruysa (7c)'de doğru olmak zorundadır:

- (7) a. Ahmet öğretmendir.
b. Ahmet İstanbulludur.
c. Ahmet İstanbullu bir öğretmendir. (geçerli)

Bu olgunun matematiksel ifadesi, Ahmet'in biri İstanbullu diğeri de öğretmen olmak üzere iki farklı kümenin ortak elemanı olması ile gösterilir. Bu durumda Ahmet, bu iki kümenin kesişim kümesinin elemanlarından biridir:

$$[\text{İstanbullu öğretmen}] = [\text{İstanbullu}] \cap [\text{öğretmen}]$$

Önermesel mantık açısından (7c)'nin iki öncülü bulunmaktadır:

p : Ahmet İstanbulludur. (D)

q : Ahmet öğretmendir. (D)

Eğer hem p hem de q doğru ise $p \wedge q$ da doğru olmalıdır:

r : Ahmet İstanbullu bir öğretmendir. (D)

$$[\text{İstanbullu öğretmen}] = \lambda x. [\text{İstanbullu}] .(x) \wedge [\text{öğretmen}] .(x)$$

Bu tür birleşimliliğe kesişimli birleşim adı verilir ve kesişimli birleşimde yer alan sıfatlar da kesişimli sıfatlardır. Kimi sıfatlar ise adlarla bir kesişimlilik ilişkisi kuramaz; bir başka deyişle bu tür sıfatların yer aldığı önermelerde biri yüklemleyici diğeri de niteleyici iki öge bulunur ve önermenin konusu niteleyici ve yüklemleyici sıfatın kesişim kümesinde yer almaz:

- (8) a. Ahmet başarılı bir öğretmendir. (D)
b. Ahmet öğretmendir. (D)
c. Ahmet başarılıdır. (Y)

(8c)'deki önermenin (8a)'dan türetilmemesinin nedeni, Ahmet'in aynı zamanda hem başarılı hem de öğretmen kümesinin elemanı olamamasıdır. Burada Ahmet, öğretmen kümesinin bir alt elemanı olan başarılı öğretmen kümesinin bir elemanıdır. Önermesel ilişkilerde, p ve q

önergeleri doğru olsa bile r 'nin geçersiz olması öncüllerden birinin yüklemleyici diğerinin niteleyici sıfat içemesinden kaynaklanır. *Başarılı* gibi niteleyici bir sıfatın bağımsız bir küme oluşturması mümkün değildir, çünkü bu tip sıfatlar bir kümenin içinde görelî bir kaplama sahiptir ve bu nedenle bu tür sıfat-ad birleşimleri alt kümeli birleşim olarak adlandırılır (Morzcyki, 2016, s. 16).

[başarılı (öğretmen)] \subseteq [öğretmen]

Sert mizaçlı türemiş bileşiğinin tabanı olan *sert mizaç* öbeğine yeniden dönecek olursak, burada sıfat –ad birleşiminin kesişimsiz bir birleşim olduğu görülür. Çünkü *sert mizaç* hem *sert* hem de *mizaç* olan bir şeye değil, mizaçlar içinde sert olanına gönderim yapar; bu durumda *sert mizaç* kümesi *mizaç* kümesinin bir alt kümesidir.

[sert (mizaç)] \subseteq [mizaç]

Türemiş bileşiklerin dilbilgisel tabanlarında yer alan sıfatların tümü kesişimsiz birleşim oluşturan niteleyici sıfatlardır. Ancak böylesi bir tabana –II türetim eki geldiğinde oluşan bileşik sıfat, öbek oluşturmak için zorunlu baş adla bir araya geldiğinde, bu bileşik sıfatla baş ad arasındaki ilişki bir kesişimlilik oluşturur. Örneğin *sert mizaçlı öğretmen* öbeği hem *sert mizaçlı* hem de *öğretmen* olan bireyleri kapsayan bir kesişim kümesi oluşturur.

[sert mizaçlı öğretmen] = $\lambda .x$ [sert mizaçlı] $.x \wedge$ [öğretmen] $.x$

Bu çözümlenmeye göre türemiş bileşiklerin dilbilgisel tabanlarında yer alan sıfatlar sadece tabanın ad ögesini nitelemekle görevli değildir. Bunlar aynı zamanda tek başına bir nitelik oluşturamayan *mizaç*, *göz*, *saç*, *burun* gibi sözcüklerle, onların alt kümesini oluşturan bir niteleme ilişkisi kurarak, oluşan birleşimin bir başka adın niteleyicisi olabilmesini sağlarlar. Öte yandan, bu alt kümeli birleşim bütüncül bir taban olarak –II ekini aldığı anda ortaya kesişimli birleşim ilişkisi kuran bir sıfat çıkar. O halde buradaki –II eki *başarılı*, *tuzlu*, *bakımlı* gibi ad tabanlarını sıfatlaştırdığı örneklerden farklı olarak, tabanın anlambilimsel doğasını değiştirir. –II ekinin bu özelliği *İstanbul*, *bahriyeli* gibi yer ve kurum aitliği belirten örneklerde de olmakla birlikte, dilbilgisel tabanlı türemiş bileşiklerdeki kesişimsiz sıfatı kesişimli bir tabanın kurucusu haline getirmesi bakımından farklılık göstermektedir.

Dilbilgisel tabanların sıfat ögesi ile –II eki arasındaki bir diğer etkileşim de dilbilgisel düzlemde gerçekleşir. Hangi türden olursa olsun sıfatlar, bir ad öbeğinde başın sözlüksel kütüğünün gerektirdiği bir birim olmadıkları için eklenti olarak yer alırlar. Örneğin *mavi göz* öbeğindeki *mavi* sıfatı bu öbeğin eklentisidir ve öbekte yer alıp almaması dilbilgisellik açısından bir değer taşımaz. Oysa aynı öbeğin bütüncül bir taban olduğu –II eklenmesi sonucunda oluşan öbekte *mavi* sözcüğü, öbeğin dilbilgiselliği için zorunlu bir tümlece dönüşür:

- (9) a. Ahmet mavi gözlüdür.
b. *Ahmet gözlüdür.

Bu durumda *-II* ekinin, öbekteki bir eklentiye zorunlu tümlece dönüştürmek gibi önemli bir işlev daha yerine getirdiği görülür. O halde *-II* ekinin, söz konusu öbeklerde türetimsel bir birim olmanın ötesinde *mavi göz* gibi varsayımsal bir tabanı tümleç olarak gerektiren bir baş konumuna yükseldiği söylenebilir. Ekin bu özelliği, kök ad bileşiklerindeki *-(s)I(n)* eki ile koşutluk göstermektedir.

Dilbilgisel tabanlara özgü ikincil nitelikte görünümünden de söz edilebilir. Örneğin *heceli*, *haneli*, *katmanlı* gibi kimi sözcükler, sayı/nicelik gibi sadece tek bir tip sıfatla birleşebilmektedir.

- (10) a. tek heceli
b. çok haneli
c. çok katmanlı

Öte yandan, her ne kadar dilbilgisel ve üretici bir süreçle oluşmuş bir taban söz konusu olsa da derlem bulgularına göre ek bir anlamsal bileşenle bu tür bileşiklerin içinde *açık görüşlü*, *açık uçlu* gibi güçlü bir sözlükselleşme eğiliminde olan örnekler olduğu görülmüştür.

2.2. Kök Bileşik Taban

Bileşiğin biçimlenişe ilişkin sınıflamalarda kullanılan sözdizimsel ölçüte göre bileşikler kök ve eylemcil olmak üzere ikiye ayrılır. Eylemcil bileşikler, baş ögenin eylemcil yani ad tabanlı bir eylem olduğu, aynı zamanda tıpkı eylem öbeklerinde olduğu gibi taban eylemle bileşiğin diğer ögesi arasında tümcesel ilişkilerin kurulduğu bileşiklerdir (Uzun, 2006, s.42). Bir başka deyişle eylemcil bileşiklerde, tümleç konumundaki öge, baş ögenin taban eyleminin üye yapısı içinde yer alır. Bu, bileşikteki taban eylemin sözdizimsel bağ-değerlerini koruması ve içinde yer aldığı bileşikte bu ilişkinin devam etmesinin sonucudur (Booij, 2007, s. 215). Kök bileşikler ise aralarında tümcesel bir ilişki olmayan iki adın çeşitli anlamsal ilişkilerle birleştiği ad bileşikleridir. Eylemcil bileşikler varsayımsal, dilbilgisel, sözlüksel bir eylem bileşiği ya da ad-eylem geçişi yoluyla oluşmuş bir tabanın adlaştırmacı bir ekle ad bileşiğine dönüşmesi biçiminde oluşurken, kök ad bileşikleri doğrudan bir ad bileşmesi yoluyla biçimlenir. (11a)'da bir kök bileşik (11b)'de ise bir eylemcil bileşik görülmektedir:

- (11) a. masa lambası
b. kamyon sürücüsü

Derlem bulguları, Türkçede *-II* ekinin kök ad bileşiklerine *-(s)I(n)* ekinin silinmesi yoluyla eklendiği ve böylelikle bu kök ad bileşiğinin taban olduğu sıfat işlevli türemiş bileşiklerin türetildiğini göstermektedir:

- (12) a. keçi postlu < keçi postu-lu

- b. köylü kıyafetli < köylü kıyafeti-li
 c. kamu sermayeli < kamu sermayesi-li
 d. fifa kokartlı < fifa kokartı-lı

Bu örneklerde yer alan **postlu*, **kıyafetli*, **sermayeli*, **kokartlı* sözcüklerinin bağımsız kullanımları bulunmamaktadır. Aynı zamanda Türkçe kök bileşiklerin oluşumunda bir bileşik belirticisi (*compound marker*) olarak görev yapan $-(s)I(n)$ eki olmaksızın bu iki sözcük dilbilgisel bir birliktelik oluşturamamaktadır.

- (13) a. *keçi post
 b. *köylü kıyafet
 c. *kamu sermaye
 d. *fifa kokart

Bu nedenle türemiş bileşik oluşumlarda kök bileşik yapılarının da bir taban olarak varsayılması gerekmektedir. Kök bileşikler varsayımsal ya da sözlüksel bir taban olduklarında, sadece $-II$ değil diğer türetim eklerinden herhangi birini aldıklarında da sondaki $-(s)I(n)$ ekinin silindiği görülmektedir:

- (14) a. *çamaşır makinesici
 b. çamaşır makineci
 c. *çamaşır makinesilik
 d. çamaşır makinelik

Alanyazında $-(s)I(n)$ ekine ilişkin başlıca iki temel görüş bulunmaktadır. İlk görüş bu ekin hem 3. Kişi aitlik yapılarında hem de ad bileşiklerinde 3. Kişi aitlik eki olduğu yönündedir (Dede 1978, Yüksek 1987, 1994, 1998). İkinci görüş ise aitlik yapılarındaki ekin kişi eki olmasına karşın bileşiklerdeki ekin bileşik belirticisi olduğu yolundadır (Aslan & Altan 2006, Göksel & Kerslake 2005, Göksel & Haznedar 2007, Göksel 2009). Kunduracı (2013) ise ikinci görüşle ortak olarak bu ekin türetimsel bir ek olduğunu söyler; ancak onun süreç-tabanlı biçimbilim çerçevesinde yaptığı çözümlmeye göre bu ekin bileşiklerdeki varlığı anlambilimsel bir gereklilikten değil bütünüyle biçimbilimsel bir kuraldan kaynaklanmaktadır. $-(s)I(n)$ eki, iki adın bir araya gelmesiyle oluşmuş ve dilbilgisel bir taban oluşturmayan gövdelerden, çıktısı ad bileşiği olan yapıları üretmek için zorunludur. (s.118).

Türemiş bileşiklerde $-II$ eki ile bir arada bulunamayan bu eke ilişkin kuramsal tartışmalar bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte, söz konusu dışlamaya ilişkin şu gözlemlerin önemli olduğu düşünülmektedir. Birincisi, $-(s)I(n)$ ekinin $-II$, $-CIk$, $-CI$ gibi türetim ekleriyle birlikte bulunamaması, onun sadece bir türetim eki olmadığını düşündürmektedir. Çünkü anlamsal ve türetimsel işlevleri birbirinden farklı türetim eklerinin bir arada bulunabilmesinin önünde hiçbir kuramsal engel bulunmamaktadır.

Edimbilimel gereksinimler söz konusu olduğunda *çiçeklikçi*, *çiçekçilikli* gibi türetimler her zaman olasıdır. Bu durumda **çamaşır makinesici* yapısının bozuk olmasının başka bir nedeni olmalıdır. (Kunduracı 2013, s.76-92)'de ayrıntılı ve eleştirel biçimde ele alınan çözümlemelere ek olarak, basitçe, bu ekin herhangi bir türetme eki ile bir arada bulunamaması için, bir ad bileşiğine türetim eki geldiğinde bu eklenme sürecinin $-(s)I(n)$ ekini gereksiz kılan bir özelliğinden söz edilebilir. Uzun'un (1994) varsayımsal taban yaklaşımı çerçevesinde, Türkçede iki adın eksiz bir biçimde bir araya geldiği durumlarda, eğer birinci adın sıfat okuması söz konusu değilse ortada dilbilgisel olmayan varsayımsal bir taban var demektir.

- (15) a. ağaç ev
(S) (A)
b. *çamaşır makine
(A) (A)

(15b) türünde yapıların bir bileşik olarak dilbilgisel ve olası sözlüksel yapıya ulaşmaları için Türkçedeki ön-tanımlı ekin $-(s)I(n)$ eki olduğu söylenebilir. Bu ek, söz konusu varsayımsal tabanın herhangi bir türetme ya da kişi uyum eki ile biçimbilimsel bir sürece girmediği durumlarda zorunludur. Ancak bir türetme eki ya da kişi uyum eki söz konusu olduğunda bu zorunluluk ortadan kalkmakta, uyum ya da türetme ekinin varlığı, eklenme öncesi tabanı varsayarak $-(s)I(n)$ ekinin varlığını gereksiz kılmaktadır. Bu durumda $-(s)I(n)$ ekinin türetimsel bir işlev yerine bileşiklere özgü bir belirtici (*compound marker*) olduğunu ve bir türetim ya da uyum ekinin bu belirticiye gerek olmaksızın bileşik bir taban varsaydığını düşünmek mümkündür.

- (16) a. çamaşır makine-m
b. çamaşır makine-n
c. çamaşır makine-ci
d. çamaşır makine-li

Kök bileşiklerin $-II$ biçimli türemiş bileşiğe dönüşüm süreci, tıpkı dilbilgisel tabanlarda olduğu gibi iç merkezli bir yapının dış merkezli bir yapıya dönüşümünü de içermektedir. Bunun nedeni, $-II$ ekinin birkaç karşı örnek dışında sıfat üreten bir ek olması ve sıfatların öbek olabilmek için üye olarak adları gerektirmesidir. Ama aynı durum, örneğin $-CI$ eki için her zaman geçerli değildir.

- (17) a. [çamaşır makineci] AÖ [buradan taşındı] EÖ
b. [çamaşır makineli insanlar] AÖ [daha rahat] EÖ

Dilbilgisel tabanlardan farklı olarak kök bileşik tabanlarla kurulan türemiş bileşikler için $-sIz$ ekli bir karşıt sıfat mümkündür. Bu durumda kök bileşik tabanlara eklenen $-II$ ekinin sözdizimsel tabanlara eklenme sürecine oranla çok daha tipik bir türetimsel işlev taşıdığından söz edilebilir.

- (18) a. şeker ilaveli
b. şeker ilavesiz

2.3. Varsayımsal Taban

Uzun (1994), bileşmede görülen eklerin olmaması durumunda geriye kabul edilemez birimlerin kaldığı durumlar için farklı bir çözümlemenin gerekliliğinden ve bunun da sözlükçede bir varsayımsal taban tasarlamak olabileceğinden söz eder. Varsayımsal taban çözümlemesi yalnızca *atar damar*, *kesme şeker* gibi içe eklemeli yapılarla sınırlı olmayıp *adam asmaca*, *başkaldırı*, *güngörmüş* ve *kafatası* gibi sonekli örneklerde de bulunmakta ve hatta Uzun (1994) bunların Türkçede daha yaygın olduğunu söylemektedir. *-II* ekli türemiş bileşikler bu yaklaşıma göre varsayımsal tabanda sona ekleme örnekleri olarak görülebilir. Son ekin bulunmaması durumunda geride kalan yapı iki adım eksiz bir biçimde bileşmesinden oluşmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi Türkçedeki dilbilgisel ve sözlüksel örnekler, bu tür bileşmelerde ilk sözcüğün, diğer ölçütlerle ad olarak kabul edilse bile sıfat okuması aldığını göstermektedir. Ne var ki *-II* ekli türemiş bileşiklerin eksiz varsayımsal tabanları *mavi gözlü*, *çok heceli* gibi örneklerden farklı olarak böyle bir yoruma uygun görünmemektedir :

- (19) a. *İstanbul doğum [-II]
b. *İngiliz asıl [-II]
c. *McCartney tasarım [-II]
d. *1920 tarihli [-II]
e. *Akdeniz köken [-II]

Bu örneklerde birinci sözcüğün ikinci sözcükle *ağaç ev*, *kağıt helva* örneklerinde olduğu gibi bir niteleme ilişkisi içinde olduğu söylenemez. Bu yapıdaki ilk sözcüğün sıfat olup olmamasından bağımsız, bütünüyle yapıya özgü bir özellik olarak görülmelidir. Buradaki *-II* eki, tıpkı *-(s)I(n)* eki ile kurulan kök ad bileşiklerinde olduğu gibi birinci ve ikinci sözcük arasında değişken anlamsal ilişkiler kurmaktadır. *Masa lambası* bileşiğinde *masa* ve *lamba* arasındaki ilişkiyle *çamaşır makinesi* bileşiğindeki *çamaşır* ve *makine* sözcükleri arasındaki ilişkinin çok farklı olması ve bunun öngörülemez, üretken bir ilişki türü olması gibi, *-II* ekinin de benzer bir üretkenliğe sahip olduğu söylenebilir. Örneğin (19a)'da varsayımsal tabanın birinci sözcüğü ikinci sözcüğü oluşturan taban eyleme ilişkin uzamsal bir bilgi verirken, (19c)'de birinci sözcük bu kez ikinci sözcüğün taban eyleminin öznesini belirtmektedir. Bu biçimiyle bu iki örnek eylemcil bileşiklere benzer bir görünüm sunmaktadır. (19b) ve (19d-e)'deki ilişkiler ise Levi (1978) gibi araştırmacıların kök ad bileşikleri için önerdiği dönüşümselci çözümlemeye uygun görünmektedir. Ancak *-II* ekinin *-(s)I(n)* ekinden farklı olarak, eylemcil bileşiklere benzer örnekler dışında, hep aynı ad tümcecik yapısında kurulduğu görülmektedir :

İngiliz asıl < aslı İngiliz (olan)
 1920 tarihli < tarihi 1920 (olan)
 Akdeniz köken < kökeni Akdeniz (olan)

Bu dönüşüm öncesi varsayımsal tümcecikler Uzun'un (1994) "varsayımsal ayrıık tabanda içe ekleme" olarak adlandırdığı olguyla örtüşmektedir. *Aslı İngiliz, tarihi 1920, kökeni Akdeniz* yapılarında varsayımsal tabanı oluşturan birinci sözcüğün sonundaki ek, yapıyı dilbilgiselleştirmek dışında bir bileşik oluşumunu da sağlamaktadır. Hem bu nedenle, hem de $-(s)I(n)$ kadar olmasa da değişken ilişkiler üretmesi nedeniyle tıpkı $-(s)I(n)$ eki gibi $-II$ ekinin de bu tür tabanları bileşikletiren bir bileşik belirticisi (*compound marker*) olarak kabul edilmesi mümkündür. Ancak, türemiş bileşik oluşumunda, türetme öncesi yapıdaki $-(s)I(n)$ ekinin yerini $-II$ ekinin alması farklı bir süreçtir. Türetme öncesi dilbilgisel yapıdaki $-(s)I(n)$ eki aitlik öbeğine aittir ve bu nedenle bir aitlik ekidir. Bu oluşum, kök ad bileşiklerinin bir bölümü için geçerli olan ve özel (*specific*) gönderimli aitlik öbeklerinin genel-geçer (*generic*) gönderimli bileşiklere dönüştüğü sözlükselleşme örnekleri ile koşutluk göstermektedir.

- (20) a. sokağın lambası > sokak lambası
 b. aslı İngiliz (olan) > İngiliz asıllı

$-II$ ekli türemiş bileşikler için varsayılan tümcecik yapısı üretici dilbilgisi çerçevesindeki bağlama ve yönetme kuramının (Chomsky, 1982) temel ilkeleri çerçevesinde bir eş-dizinleme örneği sergilemektedir. Adıl düşürme özelliğinin görüldüğü Türkçede aitlik öbeklerinde yer alan adılların da düşürebildiği ve bu düşen adıyla tümce(cik)teki bir adın eş-dizinli olabileceği bilinmektedir. Buradaki eş-dizinlemeyi gerçekletiren koşul, adılın düşmesine karşın aitlik öbeğinin başı üzerinde bulunan $-(s)I(n)$ ekinin kişi ulamını kodlamasıdır. Bu durumda düşmüş adıl, baş üzerindeki aitlik eki ve tümceciğin başı olan ad arasında bir eş-dizinleme gerçekleşmektedir.

- (21) ~~araba~~_i arabası_i güzel olan adam_i

Bu eşdizinleme dilbilgisel tabanlı türemiş bileşikler için de dönüşüm öncesi bir tümcecik olarak varsayılabilir. Ancak bu durumda oluşan türemiş bileşiğin başı dışarda kaldığından artık bir eş-dizinleme yapısı söz konusu olmayacak ve jenerik okuma söz konusu olacaktır:

- (22) ~~araba~~_i arabası_i güzel [olan] adam_i > güzel arabalı [adam]

Dilbilgisi-dışı varsayımsal tabanlar söz konusu olduğunda (21)'deki gibi kurallı sıfatların değil, sıfat işleviyle kullanılabilen adların yer alması (23)'teki oluşumun (22)'deki oluşumdan benzeşme yoluyla gerçekleştiğini düşündürmektedir. Bu oluşumda, dönüşüm öncesi aitlik öbeğinin kişi ulamını kodlayan $-(s)I(n)$ eki artık bir özel okuma olmadığı için silinmekte, oluşan bileşiğin belirticisi olarak kullanılan $-II$ ise bir türetme eki olarak

zaten türetim öncesi bir taban varsaydığı için $-(s)I(n)$ bileşik belirticisini dışlamaktadır:

(23) ~~onun~~, aslı; İngiliz [olan] şarkıcı; > İngiliz asıl-ı-lı [şarkıcı]

Böylelikle *Akdeniz köken, İngiliz asıl* gibi dilbilgisi-dışı yapılar $-II$ eki ile varsayımsal bir tabana dönüşmektedir. Ancak *şair ruhlu* gibi kimi örnekler (3.1)'deki dilbilgisel tabanlarla dilbilgisi-dışı tabanlar arasında bir belirsizlik ulamı oluşturmaktadır. Her ne kadar bu örneğin sıfat işleviyle kullanılan *şair* sözcüğünün *ruh* sözcüğünü nitelediği basit bir ad öbeği biçiminde yorumlanması mümkün olsa da (TUD)'da *şair ruhlu* bileşiğinin 15 kez geçmesi, buna karşın *şair ruh* öbeğinin hiç yer almaması burada da bir dilbilgisi-dışı taban olasılığını düşündürmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada biçim-sözdizimsel sınıflamada genellikle kök ve eylemcil olmak üzere iki ulamda değerlendirilen bileşiklerin, çok fazla ele alınmamış üçüncü bir türü olan türemiş bileşikler üzerinde durulmuştur. Yapının hem bileşik hem de türemiş olması her iki durumda da bu biçimbilimsel süreçlere girdi oluşturacak bir taban gerektirmektedir. Bu çalışmada Türkçede $-CI, -III$ gibi eklerle de kurulan türemiş bileşiklerin en yaygın biçimi olan $-II$ ekli yapılar incelenmiştir. Söz konusu ekin Türkçede çıktısı sıfat olan sözcükler üretmesi, sıfatların daima bir üye gerektirmesi ve bu üyenin, eklentisi sıfat olan ad öbeğinin başı konumunda yer alması nedeniyle, $-II$ ekli türemiş bileşikler aynı zamanda dış-merkezli bileşik örnekleridir. Çalışmada bu ekle oluşan türemiş bileşiklerin ne tür tabanlarla oluştuğu belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak bu ekin aynı zamanda Türkçenin en üretken eklerinden biri olması nedeniyle türetme ve türemiş bileşik üretme işlevlerini ve örneklerini birbirinden ayırt etmek için derleme dayalı bir very seti tercih edilmiştir. Sözlüksel ad tabanlarından sıfat ürettiği örnekler ayrıldıktan sonra kalan tüm yapılar türemiş bileşik olarak ele alınmış ve bunların tabanları biçim-sözdizimsel ve anlamsal açıdan sınıflandırılmıştır.

Çalışmada türemiş bileşiklerin biri dilbilgisel öbekler, biri kök bileşikler ve biri de varsayımsal olmak üzere üç farklı tabanla kurulabildiği gösterilmiştir. Bu çerçevede özellikle sıfat eklentili ad öbeklerinde yer alan sıfatların kesişimsiz birleşim kurmalarına karşın, bu öbeğin $-II$ eki ile türemiş bir bileşiğe dönüşmesi sonucunda oluşan türemiş-bileşik sıfatın olası adlarla kurduğu ilişkinin kesişimli birleşim olması dikkat çekicidir. $-II$ ekinin daima bir ad tabanı gerektirmesi nedeniyle **büyükü, *uzunlu* gibi türetimlere rastlanmaması bu ekin sıfatlaştırıcı özelliğini vurgulamaktadır. Bu ekle oluşan sıfatların daima kesişimli sıfat olması ise, sıfat olarak kullanıldıkları birleşimlerde kesişimli ilişki kuran *tahta, demir* gibi sözcüklerle Ad+II biçiminde oluşmuş sıfatların anlambilimsel doğasının ortak olduğunu göstermektedir.

Kök bileşik tabanların $-II$ eki ile türemiş bileşik sıfat ürettiği örnekler, Türkçenin öntanımlı bileşik belirticisi olan $-(s)I(n)$ eki ile başta $-II$ olmak üzere kimi türetme ekleri arasında dizisel bir ilişki olabileceğini düşündürmekte ve Kunduracı'nın (2013, 2019) Türkçede üçüncü kişiyi kodlayan bir ekin olmadığı, $-(s)I(n)$ ekinin aitlik öbeklerinde aitlik ulamını kodladığı, bileşiklerde ise bir bileşik belirticisi olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu yaklaşımın, sonraki çalışmalarda diğer türetme ekleri ile kurulan türemiş bileşikler açısından da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Son olarak, Uzun (1994) temelinde çözümlenen varsayımsal tabanlı türemiş bileşikler, diğer iki taban türünden farklı olarak öbek ya da bileşik olarak değerlendirilemeyecek dilbilgisi-dışı yapılardır. Türkçede $-II$ dışındaki eklerle kurulan türemiş-bileşik yapıların da bu tür tabanlarının olup olmadığı sonraki araştırmalarda ele alınabilecek konulardan biridir.

KAYNAKÇA

- Ackerman, F. ve Goldberg, A. (1996). Constraints on adjectival past participles. *Conceptual Structure, Discourse and Language*. (Ed.). Adele E. Goldberg, 17–30. Stanford: CSLI.
- Aksan, Y., Aksan, M., Koltuksuz, A., Sezer, T., Mersinli, Ü., Demirhan, U. U., Yılmaz, H., Atasoy, G., Öz, S., Yıldız, İ. & Kurtoğlu, Ö. (2012). Construction of the Turkish national corpus (TNC). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. Türkiye.
- Allen, M. R. (1978). *Morphological investigations*. University of Connecticut, Connecticut: Storrs.
- Aslan, E. ve A. Altan. (2006). The Role of -(s)I in Turkish indefinite noun compounds. *Dil Dergisi* 131: 57-76.
- Bauer, L. (2009). Exocentric compounds. *Morphology* (2008) 18:51–74.
- Bisetto, A. ve Scalise, S. (2005). The classification of compounds. *Lingue e Linguaggio* IV.2, 319-332.
- Bisetto, A. ve Melloni, C. (2008). Parasyntetic compounding. *Lingue e Linguaggio* VII (2), 233-259.
- Booij, G. (2005). Compounding and derivation: evidence for construction morphology. In Wolfgang U. Dressler et al. (eds.) *Morphology and Its Demarcation, Selected papers from the 11th Morphology Meeting*, Vienna, February 2004, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 109-132.
- Booij, G. (2007). *The grammar of words. An introduction to linguistic morphology*. New York: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (1982). *Some concepts and consequences of the theory of government and binding*. Cambridge: MIT Press
- Dede, M. (1978). *A syntactic and semantic analysis of Turkish nominal compounds*. Ph.D Dissertation, University of Michigan.
- Göksel, A. (2009). Compounds in Turkish. *Lingue e Linguaggio* 2: 213-236.
- Göksel, A. ve Haznedar, B. (2007). *Remarks on Compounding in Turkish* (Ms). <http://componet.sslmit.unibo.it/download/remarks/TR.pdf> (E.T. 15.12.2018).
- Göksel, A. ve C. Kerslake. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. London: Routledge.
- Goldberg, A. ve Ackerman, F. (2001). The pragmatics of obligatory adjuncts. *Language* 77.798–814.
- Kunduracı, A. (2013). *Turkish noun–noun compounds: A process-based paradigmatic account*. Ph.D. dissertation, University of Calgary.

- _____ (2019). The paradigmatic aspect of compounding and derivation. *J. Linguistics* 55 (2019), 563–609.
- Levi, J. N. (1978). *The syntax and semantics of complex nominals*. New York: Academic Press.
- Lieber, R. (1981). *On the organization of the lexicon*. Bloomington, Ind.: Indiana University Linguistics Club. [MIT Ph.D. dissertation, Cambridge, Mass., 1980].
- Melloni, C. ve Bisetto, A. (2010). Parasyntetic compounds: Data and theory. In, *Cross-disciplinary issues in compounding* (Eds.) Scalise, S., Vogel, I. John Benjamins B.V., 199-218.
- Morzycki, M. (2016). *Modification*. UK: Cambridge University.
- Scalise, S., Fabregas, A. (2010). The head in compounding. In, *Cross-Disciplinary issues in compounding* (Eds.) Scalise, S., Vogel, I. John Benjamins B.V.
- Scalise, S., Vogel, I. (2010). Why compounding? In, *Cross-Disciplinary issues in compounding*. (Eds.) Scalise, S., Vogel, I. John Benjamins B.V.
- Selkirk, E. (1982). *The syntax of words*. Cambridge MA: MIT Press.
- Uzun, N. E., Uzun, L., Aksan, Y. ve Aksan, M. (1992). *Türkiye Türkçesinin türetim ekleri: Bir döküm denemesi*. Ankara: Şirin Yayıncılık.
- Uzun, N. E. (1994) Türkçede bileşiğin biçimlenişi: Varsayımsal taban yaklaşımıyla yeni bir sınıflama. *Dilbilim Araştırmaları* (1994), 128-140.
- Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim: Temel kavramlar*. Ankara: Papatya Yayıncılık.
- Williams, E. (1981). Argument structure and morphology. *Linguistic Review* 1, 81–114.
- Yükseker, H. (1987). Turkish nominal compounds, in P. Avery & H. Yüksek (eds.), *Toronto Working Papers in Linguistics* 7. Department of Linguistics, University of Toronto, 83- 102.
- Yükseker, H. (1994). Possessive constructions in Turkish, in L. Johanson (ed.), *Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz. 458-477.
- Yükseker, H. (1998). Turkish possessive compounds, in G. Booij, A. Ralli, S. Scalise (eds.), *Proceedings of the First Mediterranean Conference on Morphology*, Greece: University of Patras. 153-164.